

František Palacký

1798/1998

dějiny a dnešek

Sborník z jubilejní konference

K vydání připravil František Šmahel
za spolupráce Evy Doležalové

HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR PRAHA 1999

Eva Semotanová

František Palacký a historická geografie

Vztah Františka Palackého k historické geografii a jeho historickogeografický výzkum ve smyslu pojmenování (historická geografie, historickogeografický) je samozřejmě poněkud nadsázkou. Historická geografie v současném, moderním slova smyslu jako samostatný, interdisciplinární vědní obor, ve 2. polovině 19. století neexistovala. Historikové i geografové si uvědomovali vzájemné souvislosti geografického prostředí s historickým procesem, neoznačovali je však pojmem historickogeografický. Geografie jako obor se teprve formovala a hledala své místo ve vznikajícím systému věd.

Úvahy o vzájemných vztazích člověka a přírody a o vlivu přírodních podmínek na rozvoj společnosti se prolínají myšlením a pracemi významných evropských filozofů, geografů a historiků již od 16. století (Filip Clüver, Jean Bodin, Charles Montesquieu, Carl Ritter). Postupně se zájem o přírodu a společnost promítl do historiografie a geografie, zpočátku jako úvahy o využití geografických a kartografických poznatků při studiu vývoje společnosti.¹ Např. v českých zemích přednášel Ignác Cornova v 80. letech 18. století na Univerzitě Karlově o starých mapách v souvislosti s výkladem dějin geografie ve smyslu pomocné vědy historické. Podobně pokračovali i Cornovovi nástupci v 1. polovině 19. století. Pravidelněji se začaly objevovat dějiny geografie a kartografie v přednáškách Jana Palackého, syna Františka Palackého, od roku 1856 prvního docenta geografie Na Karlově univerzitě.²

Teprve na sklonku 19. století se začala rozvíjet historická geografie, spojující obě jmenované disciplíny, historiografii a geografii, jako samostatný obor zejména v britských vědeckých kruzích. Mezinárodně uznávané vědecké zá-

¹ Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie českých zemí*, Praha 1998, s. 10, 11.

² Eva SEMOTANOVÁ, *O výzkumu dějin geodézie a kartografie do roku 1945*, in: *Historická geografie* 24, 1985, s. 181–182.

klady oboru a jeho dlouholetou tradici pak založil ve 30. létech tohoto století anglický geograf Henry Clifford Darby.⁵

V českých zemích se historiografie a geografie intenzivněji střetly a proluly ve 2. polovině 19. století při topografických, historickovlastivědných a historickokartografických pracích, spjatých se jmény František Palacký, August Sedláček, Václav Vladivoj Tomek, Hermenegild Jireček, Jindřich Metelka nebo František Kameníček. Tyto a další přední osobnosti našeho vědeckého života vnesly do historiografie nové přístupy, spočívající ve využití topografických a kartografických pramenů a metod. UVědomovaly si, že vývoj společnosti na Zemi – politické dění, hospodářský a vědeckotechnický rozvoj, proměny duchovní i hmotné kultury – se odehrává v čase a v prostoru, limitovaném přírodními podmínkami.⁴ Snad nejvýrazněji se toto vědomí historických a geografických souvislostí odrazilo v díle Františka Palackého a Václava Vladivoje Tomka.

František Palacký obohatil počátky naší historické geografie o tři vynikající díla, syntetickou práci Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě, resp. ty její části, zabývající se geografickým obrazem českých zemí v minulosti, o práci topograficko–lexikografickou Popis království Českého a dále o historickokartografickou práci Historická mapa Čech. Geografické, historickogeografické a historickodemografické problematice se František Palacký věnoval také v drobnějších statích, publikovaných zejména v Časopise Českého muzea, v Radhostu a ve Spisech drobných (edice V. J. Nováček). Roku 1845 podnítil vydávání starých i novějších cestopisů, zejména českých v „Bibliotéce staročeské“ (např. Kosmografii Zikmunda z Puchova z roku 1554).⁵

Při studiu materiálů k Dějinám národu českého v Čechách i v Moravě František Palacký shromáždil a kriticky hodnotil kromě pramenů písemných také údaje geografické, kartografické a topografické povahy. V úvodu první knihy dílu I. Dějin nastínil velikost českých zemí, povrch, hydrografické poměry, klimatické podmínky a dopravní spoje a jejich význam v minulosti.

K reliéfu českých zemí napsal:

„Popatříce na obraz její (tj. české země) na mapě, uhlédáme podobu nepravidelného čtverohranu, jehožto hrany právě k severu a jihu, k východu i západu čelí. Na pokraji svém odevšad obklíčena jest pohořími, kterážto ze dvou uzlů vybíhati se

⁵ E. SEMOTANOVÁ, *Historická*, s. 11, 12.

⁴ Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie–zmizelý prostor a čas*, ČČH 93, 1995, s. 179.

⁵ Časopis Českého muzea 1834. s. 404, 1835, s. 211, 1846, s. 55; František PALACKÝ, *Zlomky staročeského místopisu*, in: Radhost, díl druhý, Praha 1872, s. 374–413; TÝŽ, *Historické zprávy o lidnatosti země české*, tamtéž, s. 118–130; TÝŽ, *Rozbor etymologický místních jmen českoslovanských (1834)*, in: Františka Palackého spisy drobné, II., Praha 1900, s. 248–260; TÝŽ, *Ohlídka ve staročeském místopisu, zvláště krajův již poněmčených (1845)*, tamtéž s. 260–283; TÝŽ, *Nesnáze starého místopisu a Kostelcové v Čechách (1851)*, tamtéž s. 284–295; Dušan TRÁVNÍČEK, *František Palacký a geografie, Lidé a země* 5, 1976, s. 201.

zdají: od východu totiž, ode sněžky Králické, k severozápadu vznášejí se Krkonoše, jenž Čechy ode Slez, a k jihozápadu rozkládají se Žďárské hory, jenž je od Moravy dělí... Jsou tedy Čechy již přírodou samou ohraničeny, a věncem hor co hradbami přirozenými otočeny. S těchto hradeb vinou se rozličná odhoří a protihoří, zpo- vlovna se nížíce, až pak se tratí, tu v ouplné rovině, tu ve krabatině.⁶

Podobně charakterizoval přírodní poměry českých zemí již Kosmas: „...da- leko široko se rozkládá kraj, kolem dokola obklíčený horami, jež se podivu- hodným způsobem táhnou po obvodu celé země, že se na pohled zdá, jakoby je- ho souvislé pohoří celou tu zemi obklopovalo a chránilo.“⁷

O vodstvu se František Palacký rovněž zmínil:

„Pramenové všickni, jenž po horách zemi vůkol věnčících se prýští, pomalu v potoky a řeky se stékajíce, téměř u prostřed země v jediný proud Labský se spo- jují, a jediným ouzlabím, prorvavším se skrze hornaté ty valy hluboce, k severu odtékají.“⁸

K dopravním spojům poznamenal:

Přirození prosmykové v pohoří pomezím označení jsou nyní všude silnicemi, skrze ně ven ze země vybíhajícími. V dějinách Domažlický a Chlumský (průsmyk) nejvíce prosluli, neméně však důležití jsou Chebský a Litomyšlský.⁹

V úvodním geografickém popisu českých zemí rovněž naznačil vzájemné vazby přírodních podmínek českých zemí a možností rozvoje společnosti:

„Příroda sama, ukončivši a uspůsobivši Čechy co zvláštní celek, předustano- vila tím hlavní ráz historie české.“... „Vzdálenost moře, nedostatek velikých plavných jezer a řek v zemi, a sám ten věnc hor pohraničných, překážejíce ob- chodu a spojení s ostatní Evropou, osamocovaly Čechy, až teprv cesty uměle ra- žené počaly jim přirozených poněkud nedostatek nahražovati.“ Na druhou stra- nu příznivě hodnotí podnebí, půdy a rostlinstvo. Podobně popisuje Moravu jako „krajinu zvláštní“, avšak méně dokonale ohraničenou a chráněnou a konstatuje, že „Čechy i Morava, co národ i co stát, vždy za jedno byly“, pro- tože jejich spojení v jeden celek má podstatný základ v přírodě.¹⁰

V díle Popis království Českého¹¹ shrnul František Palacký výsledky své roz- sáhlé práce na lístkovém katalogu historického místopisu, kdy mimo jiné čer-

⁶ František PALACKÝ, *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě, otisk podle původní- ho vydání*, Praha 1908, s. 5.

⁷ *Kosmova kronika česká*, ed. Marie BLÁHOVÁ-Zdeněk FIALA, Praha 1972, s. 12.

⁸ František PALACKÝ, *Dějiny*, Praha 1908, s. 5.

⁹ Tamtéž, s. 5.

¹⁰ Tamtéž, s. 5, 6.

¹¹ František PALACKÝ, *Popis Království českého čili podrobné poznamenání všech dosa- vadních krajův, pauství, statkův, měst, městeček, vesnic, někdejších hradův a tvrzí, též samoty a spustlých osad mnohých v zemi české s udáním jejich obyvatelstva dle popisu z roku 1843 vykonaného v jazyku českém i německém*, Praha 1848.

pal ze Sommerova statisticko-topografického popisu Čech¹². Zpracoval soupis soudobých míst i s jejich původními názvy podle tehdejšího krajského členění a připojil i názvy zaniklých sídel. Původní názvy se objevily také na Historické mapě Čech. Obce uvedl česky i německy a zařadil údaje o počtu obyvatelstva a domů podle stavu z roku 1843.¹³ Domníval se, že je potřebné připomenout zejména starší české názvosloví jednotlivých lokalit, nyní proměněné, a podpořit tak vlastenecké citění českého národa.¹⁴ Na Popis později navázaly další místopisné slovníky Čech a Moravy.¹⁵

Historická mapa Čech, vydaná roku 1876 po dopracování Josefem Kalouskem,¹⁶ je kartografickou rekonstrukcí Čech ve 14. století a zčásti i v období mladším, předbělohorském, v měřítku 1:525 000. František Palacký ji připravil jako doplněk Popisu království Českého. Podklady k mapě tvořily údaje, získané studiem pramenů pro Popis, ale také pro syntetické Dějiny, zejména pro období 14. století. Do obsahu mapy zahrnul Palacký všechny osady, kde byly před husitskými válkami kostely a velké množství hradů, tvrzí a měst. Královská česká společnost nauk zamýšlela vydat mapu k 500. výročí založení Karlovy univerzity. Technickou realizaci mapy svěřil Palacký známému českému rytci a kartografovi Václavu Merklasovi, ten však dokončil asi jen dvě třetiny mapového obrazu a mapa zůstala nevydána.¹⁷

Teprve po dalších dvou desetiletích, kdy nedokončená mapa byla stále opomíjena, se Učená společnost roku 1874 rozhodla na návrh Václava Vladivoje Tomka (tato skutečnost svědčí o přesvědčení Tomkově o významu kartografické metody v historické práci, srv. dále) mapu vydat a svěřila tento úkol Josefu Kalouskovi. Kalousek mapu doplnil o nové historické i geografické údaje (zejména o místopis Kladska a Žitavska) a vyznačil děkanáty a arcijáhensství. Mapa vyšla roku 1876 (ve 2. vydání roku 1894) jako příloha ke Kalouskově výkladu v Památkách archeologických a místopisných¹⁸, s latinským textem v Aktech Společnosti Nauk.¹⁹ Sou-

¹² Johann G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*, 16 Bd., Prag 1834–1839.

¹³ Např.: V. Bydžowso, 1. Bydžow (nový), král. krajské a věnné město, obyw. české, něm. Bischow, 478 domů, 4328 ob. (obyvatel). F. PALACKÝ, *Popis*, s. 112.

¹⁴ F. PALACKÝ, *Popis*, s. IV.

¹⁵ Palackého Popisu přecházel *Handwörterbuch der Landeskunde des Königreichs Böhmen*, Prag 1845, následoval např. *Alphabetisches Verzeichnis sämtlicher im Kronlande Mähren befindlicher Ortschaften, samt Zuweisung zu den betreffenden Gerichts- und Politischen behörden*, Brünn 1849 aj. (srv. E. SEMOTANOVÁ, *Historická*, s. 29, pozn. 17).

¹⁶ František PALACKÝ–Josef KALOUSEK, *Historická mapa Čech*, Praha 1876.

¹⁷ Srv. *Regni Bohemiae Mappa historica*, ed. Jiří V. HORÁK–Ludvík MUCHA, Praha 1976, nestr. text.

¹⁸ Josef KALOUSEK, *Výklad k historické mapě Čech (Mapa přiložena jest k tomuto ročníku)*, Památky archaeologické a místopisné X, 3, 1876, sloupec 409–424.

¹⁹ Josepho KALOUSEK, *De regni Bohemiae mappa historica commentarius*, Akta Společnosti Nauk VI, 8, 1876, s. 39an.

částí latinského výkladu v Aktech Společnosti nauk je doplněk k Popisu království Českého, obsahující zaniklé osady, zjištěné po roce 1847 (tj. po datu dokončení Popisu), stará česká jména míst, jež jsou v Popisu uvedena pod jinými názvy a různé zkomolené názvy v jazykové verzi české, latinské a německé, které Palacký do Popisu nezařadil.²⁰ Ve faksimile byla Palackého a Kalouskova mapa vydána v Kartografii Praha roku 1976 s titulem Regni Bohemiae Mappa historica.²¹

Odbornou veřejností byla Historická mapa Čech příznivě přijata. Josef Emler v Časopisu českého muzea 50, 1876 napsal: „Mapu p. Palackým začatou a p. Kalouskem dokončenou musíme nazvati v každém ohledu výbornou, i přáteli si jest jen, abychom se brzy dodělali historického atlasu Čech, kde by se nám podával obraz vlasti naší přiměřeně naznačený aspoň v každém století.“²² K realizaci atlasu však bohužel nedošlo. Roku 1897 sice předložil Hermenegild Jireček České akademii věd a umění návrh na přípravu historického atlasu českých zemí ve středověku, avšak jeho myšlenka nenalezla na sklonku 19. století odezvu.²³ Přes vydání Atlasu československých dějin roku 1965 lze říci, že Emlerovo i Jirečkovovo přání je opět po více než stu letech velmi aktuální.

V souvislosti s historickogeografickou tematikou v dílech našich předních historiků 19. století je třeba vedle Františka Palackého alespoň stručně připomenout dílo Václava Vladivoje Tomka, především jeho poměrně málo známý rekonstrukční plán, který vyšel roku 1892 pod titulem „Praha roku 1419, Praha roku 1348, Praha roku 1200“ s textovým komentářem „Mappy staré Prahy“.²⁴

Již při práci na prvním dílu Dějepisu města Prahy (do r. 1348), k němuž Tomek přikročil roku 1853²⁵, zamýšlel pro větší objasnění pražského mstopisu připojit několik historických map, resp. plánů (neboť z kartografického hlediska jde o plán a nikoli mapu Prahy), které by vydal samostatně bez bližší návaznosti na připravovaný text. Jako v té době jeden z mála historiků si dobře uvědomoval možnosti, které kartografie a geografie historiografii poskytuje. Soustředil pozornost na zachycení historického půdorysu města, tj. menšího

²⁰ Josef KALOUSEK, *Výklad*, sloupec 424. Další doplňky Jan K. ROJEK, *Mapa historická Čech. Opravy a dodatky dle knih Confirm. a Erectionum, též Visit. Archid. Prag. Pořádkem čísel dekanátů*, PAM X, R, 1877, sloupec 823–825, vyšlo 1878.

²¹ C.d. v pozn. 17.

²² Red. (Josef EMLER), *Historická mapa Čech rozdělených na archidiakonáty a dekanáty 14. stol., v nížto jsou poznamenány fary 14 věku, hrady, mnohé turze a j. v R. 1847 navrhl Frant. Palacký*, r. 1874 doplnil Josef Kalousek. Nákladem král. spol. nauk v Praze. Ryl 1847 V. Merklas, 1875 A. Knore, ČČM 50, 1876, s. 181.

²³ Eva SEMOTANOVÁ, *Kartografie v historické práci*, Praha 1994, s. 74.

²⁴ Václav Vladivoj TOMEK, *Praha roku 1419, Praha roku 1348, Praha roku 1200*, Lithogr. umělecký ústav Farský, nedatováno (Praha 1892); Týž, *Mappy staré Prahy*, Praha 1892, nestránkováno.

²⁵ Václav Vladivoj TOMEK, *Dějepis města Prahy*, Praha I 1855 (dále II 1871, III 1875, IV 1879, V 1885, VI 1885, VII 1886, VIII 1891, IX 1893, X 1894, XI 1897, XII 1901).

územního celku, s využitím obrovského množství písemných pramenů, studovaných pro svůj Dějepis a publikovaných rovněž v Základech starého místopisu pražského²⁶. Téměř čtyři desetiletí vytvářel kartografickou rekonstrukci předhusitské Prahy, pro niž se nedochovala žádná dobová mapová díla a jejíž obraz vznikl na základě náročného studia písemných pramenů.²⁷

Tomkův historický plán středověké Prahy je původní, ve své době ojedinělé historickogeografické a historickokartografické dílo. Václav Vladivoj Tomek pochopil význam kartografického znázornění místopisných údajů, získaných studiem písemných pramenů, v historické práci. Jeho Dějepis města Prahy (místopisné pasáže), ale zejména Základy místopisu, tvoří spolu s plánem nedělitelný celek – množství faktů, spjatých s topografií města a shromážděných v Základech, „ilustruje“ plán a dotváří představu o prostorovém uspořádání Prahy v předhusitské době.

Samozřejmě celkové pojetí mapového díla odráží soudobý stav naší historiografie a její vztah k hraničním disciplínám, které se teprve ve 2. polovině 19. století začaly formovat.²⁸

Geografické a kartografické poznatky využívali ve svých pracích koncem 19. a počátkem 20. století také např. August Sedláček nebo Hermenegild Jireček či Wilhelm Friedrich.²⁹

Tito badatelé však přijímali a používali metody, náležející geografii a kartografii, účelově – považovali se především za historiky. Teprve s větším časovým odstupem je možné na základě studia jejich prací sledovat a hodnotit postupné pronikání historickogeografických a historickokartografických přístupů do společenských věd.

Přes mnohé významné práce s historickogeografickými aspekty se historická geografie jako samostatná disciplína v českých zemích výrazněji prosadila teprve v prvních desetiletích 20. století. Orientovala se především na dějiny osídlení, regionální historickou geografii a historickou vlastivědu. V současné době je historická geografie mezioborová disciplína, která se nachází na pomezí společenských a přírodních věd, především historiografie a geografie. Studuje stav, vývoj a proměny geografického prostředí v minulosti, příčiny,

²⁶ Václav Vladivoj TOMEK, *Základy starého místopisu pražského I–III*, Praha 1866, 1872, 1875.

²⁷ Eva SEMOTANOVÁ, *Předhusitská Praha na plánu Václava Vladivoje Tomka z roku 1892*, in: *Husitství–Renesance III*, Praha 1994, s. 1012.

²⁸ Tamtéž, s. 1008.

²⁹ August SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrze království Českého*, 15 sv., Praha 1882–1927; týž, *Místopisný slovník historický království Českého*, Praha 1909; týž, *Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách potoky, hory a lesy*, Praha 1920; Hermenegild JIREČEK, *Zeměpisný obraz dávných Čech*, ČMM 50, 1876, s. 719–732; Wilhelm FRIEDRICH, *Die historische geographie Böhmens bis zum Beginne der deutschen Kolonisation*, Wien 1912 aj.

které tyto proměny způsobily, jejich následky a příslušné zákonitosti. Rekonstruuje dnes již zaniklou krajinu z hlediska vzájemného vztahu člověka a přírody, kladného i záporného.⁵⁰ Při jejím zrodu či spíše při zrodu historickogeografického myšlení a metod v českých zemích stál před sto padesáti léty František Palacký.

⁵⁰ E. SEMOTANOVÁ, *Historická*, s. 9, 10.